

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра соціально-економічних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Основи економічної теорії»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність)

за темою – «Економічна теорія як наука»

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою
Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024р. № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024р. № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-економічних дисциплін
Протокол від 25.06.2024р. № 23

Розробник:

завідувач кафедри соціально-економічних дисциплін Сумської філії ХНУВС,
кандидат економічних наук, доцент Лук'янихіна О.А.

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародних економічних відносин ННІ БіЕМ СумДУ,
доктор економічних наук, професор Таранюк Л.М.
2. заступник директора - начальник відділу навчально-методичної роботи Сумської
філії Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат
юридичних наук, доцент Науменко К.С.

План лекції

1. Предмет, функції, місце економічної теорії у системі економічних наук.
2. Економічні категорії і закони та їх класифікація.
3. Методологія економічних досліджень.
4. Економічна система: суть, типи, види та моделі.
5. Відносини власності . економічний та юридичний зміст власності.

Рекомендована література:

Нормативна:

1. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 та змінами від 31.03.2019р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003 № 40(03.10. 2003). Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Про оренду державного та комунального майна: Закон України № 157-IX від 03.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20>
3. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 р. *Урядовий кур'єр*. 1998. № 203-204. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>
4. Про приватизацію державного і комунального майна Закон України № 2269-VIII від 18.01.2018. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 12. ст.68 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19>

Основна

1. Основи економічної теорії : навч. посіб. / Т. Ф. Ларіна, Н. В. Павленко, В. Ю. Прокопенко та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ФОП В.П. Тарасенко, 2015. 310 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7766>
2. Основи економічної теорії та судової бухгалтерії: навч. посіб. /Т.Ф. Ларіна, Н.В. Павленко, С.О. Ткаченко, В.А. Фурса; МВС України, Харків. Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 328 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7766>
3. Камінська Т. М. Основи економічної теорії / 2-е вид., випр. К.: ВСВ «Медицина», 2018. 222с., URL: <https://www.medpublish.com.ua/images/pdf/74988.pdf>

Допоміжна

1. Економічна теорія / Н. П. Мацелюх, Л. М. Касьяненко, І. А. Максименко [та ін.] ; Ун-т ДФС України. Ірпінь, 2019. 478 с. (Серія «На допомогу студенту УДФСУ, т. 56). URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/doc/4227/1/4064_IR.pdf
2. Мочерний, С.В. Економічна теорія [текст] : Посібник. К.: Академія, 2011. 656с.
3. Основи економічної теорії: підруч. / за заг. ред. Л.С. Шевченко. Харків: Право, 2016. 448 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KOMPLEKS/ET/KURS/OSNOVA_ET/EkonomTeoria.pdf

Наукові статті

1. Блага В.В. Марченко І.Ю., Кобзарєва Г.Ю. Приватизація державного майна як шлях виходу з кризи. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип.10. С.140-143. URL: <http://global-national.in.ua/archive/10-2016/30.pdf>

2. Жукова Л.Ж. Альтернативність економічного розвитку держави з погляду інституційного підходу перетворень. *Економічна теорія*. 2016 № 3. С.33-45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecte_2016_2_4
3. Зюрь Д. В. Сутність та чинники розвитку економічної системи. Державне будівництво. 2016. № 2. С. 1-12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2016_2_6
4. Лук'янихіна О.А. Рейдерство: причини та негативні наслідки для розвитку ринкового бізнес-середовища в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 лист. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С.259-261. URL: file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0/Downloads/Kharkivskyi%20natsionalnyi%20universytet%20vnutrishnikh%20sprav%2025%20rokiv%20odosvidu%20ta%20pohliad%20u%20maibutnie_1994_2019.pdf
5. Крючкова І. В. Економічна теорія та природний закон. *Економічна теорія*. 2019. № 2. С. 5-28. URL: : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecte_2019_2_3.
6. Рябошлик Володимир П'ять постулатів нової економічної теорії (економічна теорія відновленої безперервності). *Економіст. Серія Економічні науки*. 2016. №1. С.53. URL: [http://econ_2016_1_15%20\(1\).pdf](http://econ_2016_1_15%20(1).pdf).
7. Яременко О. Г. Економічна теорія у сучасному дискурсі. *Економічна теорія*. 2019. № 4. С. 93-111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecte_2019_4_9.

План лекції

1. Предмет, функції, місце економічної теорії у системі економічних наук.
2. Економічні категорії і закони та їх класифікація.
3. Методологія економічних досліджень
4. Економічна система: суть, типи, види та моделі.
5. Відносини власності . економічний та юридичний зміст власності.

Текст лекції

Вступ

Життя як окремої людини, так і суспільства визначають потреби й інтереси. Вони спонукають людей до діяльності, результати якої слугують засобами задоволення потреб, реалізації інтересів. Розмаїття потреб і інтересів зумовлюють різноманітність видів людської діяльності. Проте основою людської діяльності є процеси, що забезпечують виробництво матеріальних благ та послуг, споживання яких є передумовою діяльності людей в усіх сферах життя суспільства. Виробництво економічних благ, їх розподіл, обмін та споживання утворюють особливу сферу його життєдіяльності – економіку, яка є об'єктом дослідження всіх економічних наук, у тому числі й економічної теорії.

Систему економічних знань, вироблену людством, формують дві відносно самостійні ланки – політична економія і економічна теорія. Політична економія як поняття було поширеним до початку ХХ ст. У 1890р. англійський економіст Альфред Маршал опублікував працю «Економікс», у зв'язку з чим поняття політична економія став витіснятися терміном «економікс».

1. Предмет, функції, місце економічної теорії у системі економічних наук.

Історія становлення економічної теорії показує, що це був постійний пошук цілісного системного аналізу економічного життя суспільства, прагнення описати, пояснити і передбачити тенденції розвитку, з'ясувати закони економічного життя, обґрунтувати способи найбільш раціональних економічних рішень.

У марксизмі предметом пролетарської політекономії або політекономії праці є система суспільно-виробничих (економічних) відносин між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ.

На основі положень К. Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна і було сформульоване загальноприйняте в радянській економічній літературі визначення, згідно з яким *політична економія вивчає виробничі відносини у взаємодії з розвитком продуктивних сил, закони, які управляють виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ на різних етапах розвитку людського суспільства.*

Сучасне визначення предмету політичної економії С.В. Мочерного в „Економічній енциклопедії” по суті не дуже відрізняється від вище наведеного:

„Предмет політичної економії – система виробничих відносин (відносин економічної власності) у взаємодії з розвитком продуктивних сил і певна сукупність об'єктивних економічних законів, які управляють такою взаємодією у всіх сферах суспільного відтворення”

У вищих навчальних закладах перейшли від вивчення курсу економічної теорії, що об'єднує в собі на основі загальноцивілізаційного підходу традиційну класичну політекономію і західний Economics (Економікс) – ефективне ведення господарства. Ширше стали розглядати і предмет теоретичної економічної науки, який охоплює всю економіку (економічну систему) суспільства (з підсистемами продуктивних сил (ПС), економічних відносин (ЕВ) і господарського механізму (ГМ)).

В „Економічній енциклопедії” ” *предметом економічної теорії* називається система економічних відносин у взаємодії з розвитком продуктивних сил і сукупність об'єктивних економічних законів, які виникають і розвиваються між суб'єктами таких відносин у всіх сферах суспільного відтворення й управляють ними.

Питання предмету економічної теорії є дискусійним в економічній науці. Різні школи по-різному визначають предмет економічної теорії. Перші уявлення про неї полягали в тому, що вона вивчає створення і використання матеріальних благ, тобто є наука про багатство. Джерела такого бачення чітко простежуються у Анна Р.Ж.Тюрго, Адама Сміта і Альфреда Маршалла.

В останні роки широко розповсюджується підхід до предмету економічної теорії, який спирається на використання поняття "обмежених ресурсів". В США у підручнику з економічної теорії Кемпбелл Р.Макконнелл і Стенлі Л.Брю, визначено, що вона досліджує проблеми ефективного використання обмежених виробничих ресурсів або управління ними з метою досягнення максимального задоволення матеріальних потреб людини.

Проте економічна теорія – широкопланова наука. Багатогранність, багатоаспектність її примушує окремих авторів до перечислення визначень предмету. Так, професор Пол Самуельсон приводить такі можливі визначення предмету економічної теорії:

1. Наука про види діяльності, пов'язані з обміном і грошовими угодами між людьми.
2. Наука про використання людьми рідкісних та обмежених продуктивних ресурсів(земля, праця, товари виробничого призначення, наприклад, машини і технічні знання) для виробництва різних товарів (таких, як пшениця, яловичина, пальто, концерти, шляхи, яхти) і розподілу їх між членами суспільства з метою споживання.
3. Наука про щоденну ділову життєдіяльність людей, досягнення ними засобів до існування і використання цих засобів.
4. Наука про те, як людство розв'язує свої завдання у галузі споживання і виробництва.
5. Наука про багатство.

Перелік визначень цієї науки можна збільшити ще у багато разів. Об'єднуючи різні підходи, можна прийти до узагальненого визначення, яке у П.Самуельсона і В.Нордгауса сформульовано таким чином: **"Економічна теорія вивчає, як суспільство використовує обмежені ресурси, щоб виробляти різні товари, і розподіляє їх серед людей"**

Як бачимо, загальноприйнятого визначення предмету економічної теорії немає, хоч більшість економістів визнають, що це універсальна наука про проблеми вибору ресурсів і економічну поведінку людей.

Економічна теорія – суспільна наука, яка вивчає поведінку людей і груп у виробництві, розподілі, обміні і споживанні матеріальних благ з метою задоволення потреб при обмежених ресурсах.

Об'єктом вивчення **економічної теорії** є аналіз тісного взаємозв'язку механізму функціонування ринку з наявністю на ньому досконалої і недосконалої конкуренції, ступеня монополізованості окремих господарських сфер, шляхів і способів економічного реформування ринкових відносин. Відновлення виробництва і його економічне зростання проходить на індивідуальному рівні (рівні фірми) і в суспільному масштабі. Тому структурно економічна теорія включає в себе мікроекономіку і макроекономіку.

Політична економія виявляє найсуттєвіші закономірності розвитку та інтереси певних соціальних груп.

Мікроекономіка досліджує економічну поведінку окремих виробників, економічні закономірності формування підприємницького капіталу і конкурентного середовища. В центрі її аналізу ціни окремих товарів, витрати, ціноутворення, мотивація праці і т.д.

Макроекономіка вивчає функціонування національної економічної системи. Об'єктом її дослідження виступає національний продукт, загальний рівень цін, інфляція, зайнятість тощо. Мікроекономіка і макроекономіка взаємопов'язані в реальному економічному середовищі і взаємодіють одна з одною.

Світова економіка досліджує закономірності функціонування світового господарства та міжнародні економічні зв'язки.

Місце економічної теорії у системі економічних наук та їх взаємозв'язок.

На рис. 1.1. показані групи економічних відносин, які фактично представляють логіку економічного аналізу і взаємозв'язок між різними науками, що вивчають економіку. Визначаючи місце економічної теорії у системі економічних наук необхідно мати на увазі, що вона із 5-х основних систем наук (точних, технічних, природничих, суспільних або гуманітарних та економічних) входить у дві системи наук. Вивчаючи економіку, як основу суспільного життя, економічна теорія є важливою складовою частиною суспільствознавства (тобто системи суспільних наук) і дає гуманітарну освіту. Разом з тим вона входить у систему економічних наук і дає економічну освіту.

Рис. 1.1. Економічні відносини як цілісна економічна система та предмет економічної теорії

Предмет економічної теорії:

- 1) Економічні відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання;
- 2) Економічні закони – об'єктивні, стійкі, причинно-наслідкові зв'язки між явищами у господарському житті;
- 3) Економічна поведінка суб'єктів, що спрямована на задоволення потреб в умовах обмежених ресурсів.

Економічні науки – це сукупність наукових дисциплін, які вивчають закони й суперечності розвитку економічних систем у процесі їх історичної еволюції, управління господарством, відносини між людьми і навколишнім середовищем та інші проблеми (рис. 1.2).

Економічні науки налічують до 50 економічних дисциплін.

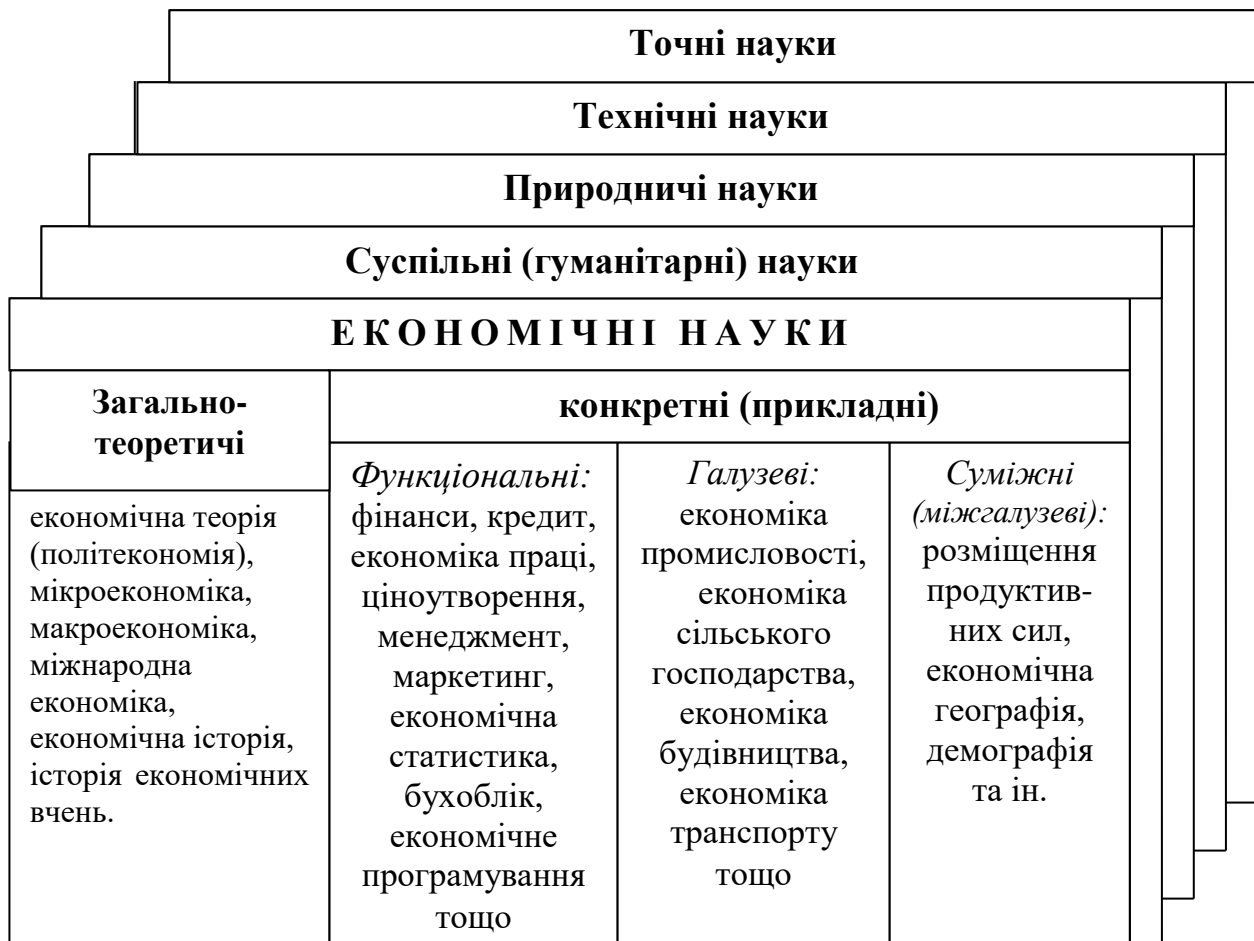

Рис. 1.2. Економічні науки та їх місце в загальній системі наук

У системі економічних наук виділяють *загально-теоретичні* та *конкретні (прикладні)*.

Загально-теоретичні вивчають базисні основи і принципи функціонування економічних систем суспільства, закони їх розвитку і виступають методологічною базою для інших економічних наук; водночас ураховують їхні здобутки. До них належать економічна теорія (політична економія, мікроекономіка, макроекономіка, міжнародна економіка) економічна історія, історія економічних вчень.

Конкретні (прикладні) економічні науки вивчають окремі елементи економічних систем, функціонування та розвитку певних сфер і галузей національного господарства. Серед них розрізняють:

1) *спеціальні (функціональні)* економічні науки, спираючись на базисні положення економічної теорії, вивчають окремі функціональні (міжгалузеві) аспекти розвитку економічних систем, розробляє методи і правила практичного використання економічних категорій і законів у тій чи іншій конкретній сфері господарської діяльності (фінанси, кредит, економіка праці, ціноутворення, менеджмент, маркетинг тощо), їх кількісні взаємозв'язки і статистичні закономірності (економічна статистика, бухгалтерський облік, економічне програмування тощо);

2) *галузеві*, які вивчають специфічні особливості розвитку господарських відносин в різних галузях суспільного виробництва. Серед них є більш загальні і більш вузькі економічні науки (наприклад, економіка промисловості і економіка машинобудування; економіка сільського господарства і економіка тваринництва тощо);

3) *суміжні*, що вивчають аспекти розвитку економічних систем на межі (стику) різних наук – розміщення продуктивних сил, економічна географія, демографія та ін.

Економічна теорія залежно від функціональної мети поділяється на позитивну та нормативну економічну теорію.

Позитивна економічна теорія (Positive economics) ставить за мету всебічне пізнання економічних процесів та явищ, розкриває їхні взаємозв'язки та взаємозалежність, які зумовлюються реальною дійсністю. Тобто вона досліджує фактичний стан економіки і відповідає на запитання: *яка вона є?*

Нормативна економічна теорія (Normative economics) з'ясовує об'єктивні процеси, дає їм оцінку, робить висновки та розробляє рекомендації щодо вдосконалення економічної системи, переходу її на вищий ступінь розвитку. Вона відповідає на запитання: *як повинно бути, що для цього треба зробити ?*

Функції економічної теорії

Економічна теорія як універсальна наука виконує ряд функцій:

- **теоретико-пізнавальну** (виявлення і пізнання економічних законів, категорій та тенденцій економічного прогресу);
- **практичну** (розробка принципів і методів раціонального господарювання); методологічну (виступає теоретичною основою для системи конкретно-економічних наук);
- **виховну** (формування сучасного економічного мислення та раціональної економічної поведінки);
- **прогностичну** (обґрунтування планів і прогнозування перспектив економічного розвитку).

2. Економічні закони і категорії і їх класифікація

Кожна наука має свій понятійний апарат. Економічна теорія, пізнаючи об'єктивну економічну реальність, відкриває і формулює власні поняття, до яких належать економічні категорії і закони. Саме до їх пізнання і засвоєння головним чином і зводиться вивчення цієї науки.

Економічні категорії – це абстрактні, логічні, теоретичні, наукові поняття, які в узагальненому вигляді виражають родові ознаки економічних явищ і процесів, окремі сторони системи економічних відносин.

Кожна категорія відображає одну зі сторін, елементів такої системи, а в сукупності вони характеризують цілісну економічну систему, економічний лад суспільства.

наприклад, товар, вартість, гроші, ціна, рівновага, пропозиція, маркетинг, менеджмент і т.д.

Спрощене визначення

Економічні категорії - це узагальнені логічні поняття, які виражають суттєві сторони економічних явищ і процесів,

Основне призначення і зміст економічної науки полягає у виявленні, врахуванні і використанні у практичній діяльності законів господарського розвитку. Адже всі економічні явища і процеси розвиваються під впливом економічних законів.

Економічні закони відображають внутрішньо необхідні, сталі й істотні, причинно-наслідкові зв'язки і взаємозалежності протилежних сторін, властивостей економічних явищ і процесів, елементів економічної системи.

економічні принципи (лат.principium – основа, початок) визначаються як основні, вихідні положення теорії, основні правила діяльності або як теоретичні узагальнення, що містять допущення, усереднення, які відображають певні тенденції розвитку економічної системи.

Спільні риси і відмінності між економічними законами і законами природи

	Закони природи	Економічні закони
Спільне	об'єктивні, тобто діють незалежно від волі і свідомості людей.	
Відмінне	<ul style="list-style-type: none"> - діють поза людським суспільством; - закони природи вічні 	<ul style="list-style-type: none"> - є законами людської діяльності; - виникають у процесі діяльності людей і здійснюються через неї; - можуть виникати і зникати.

За своєю сутністю економічні закони – це закони, що управляють виробництвом, розподілом, обміном і споживанням. Вони, як і економічні категорії, не народжуються у свідомості людей, а властиві самим явищам і процесам, економічним системам які функціонують в реальній дійсності, тобто мають об'єктивний характер.

Кожному суспільному способу виробництва властива своя система законів, які класифікуються на 4 типи.

1. Всезагальні (наскрізні, всеосяжні) закони, які діють у всіх суспільних способах виробництва (закон зростання потреб, закон зростання продуктивності праці, закон економії часу, закон адекватності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил та ін.).

2. Загальні (особливі) закони, які діють у декількох суспільних способах виробництва (такими є закони товарного виробництва, притаманні рабовласницькому, феодальному й капіталістичному суспільствам – закон вартості, закон грошового обігу, закони попиту і пропозиції, закон конкуренції та ін.);

3. Специфічні закони, що відображають особливості окремих суспільних способів виробництва, властивих їм соціально-економічних відносин. Найважливіший серед них – основний економічний закон, який виражає найбільш глибокі зв'язки між продуктивними силами і виробничими відносинами (безпосередньо ціль виробництва);

4. Стадіальні – закони, що діють лише на одній із стадій (висхідній або низхідній) способу виробництва (для капіталізму вільної конкуренції – закон середнього прибутку, а для монополістичної стадії його розвитку – закон привласнення монополією високого прибутку).

Крім того, система економічних законів та закономірностей має певну ієрархію, яка вибудовується відносно часу, глибини осягнення ними економічних

процесів. Як і в будь-якій іншій науці закони поділяються на всезагальні, які діють на всьому протязі існування людства (закон економії часу; зростання продуктивності праці; підвищення потреб), особливі, дія яких обмежена в часі (закони грошового обігу) та специфічні, що обмежені в часі та сфері дії (закон попиту на предмети розкоші).

Процес пізнання економічних законів – це відкриття певного економічного закону, виявлення механізму його дії. Існують дві основні форми пізнання та використання економічних законів:

- *емпірична*, коли люди, не знаючи сутності економічних законів, використовують їх не свідомо, інтуїтивно у своїй практичній діяльності;
- *наукова*, коли люди, пізнавши і розкривши сутність економічних законів, використовують їх свідомо, а отже, більш ефективно у своїй економічній діяльності.

Отже, вивчення економічної теорії головним чином зводиться до пізнання економічних законів і категорій, які виражають глибинну суть конкретної економічної системи.

3. Методологія економічних досліджень

Методологія – сукупність принципів, прийомів та методів дослідження.

Метод (від гр. "metodos"- шлях до чого-небудь) - це спосіб дослідження, спосіб вивчення, засіб для відкриття істини. В економіці використовуються різноманітні методи, форми і способи наукового пізнання.

а) **загальні (філософські)**, які озброюють всі області пізнання (наприклад, метафізичний і діалектичний);

б) **загальнонаукові** (історичний, логічний, математичний та ін.);

в) **специфічні** (для кожної галузі науки).

Загальні методи виражають наявність загальних підходів до наукового освоєння економічної дійсності в цілому, дають загальну філософсько-методологічну базу, світоглядний, методологічний стержень дослідження економіки. Ці методи можна визначити і як методологічні підходи, і як напрями економічної методології.

Вже перші розгорнуті наукові системи економіки, які з'явились у XVIII-XIX століттях, спирались на ту або іншу філософську основу. Так, економічна система А.Сміта, яка реалізована в його "Багатстві народів", багато в чому базувалась на принципах філософа-емпірика Дж.Локка; економічна система Д.Рікардо, втілена в його "Початках політичної економії", мала помітний зв'язок з висновками філософа-раціоналіста Б.Спінози; економічна система К.Маркса, представлена в його "Капіталі", явно мала своєю методологічною основою вчення філософа-діалектика Г.Гегеля.

Поєднання філософського й економічного аспектів знайшло своє втілення у загальних методах економічної теорії і проявило себе на всіх етапах розвитку економічної науки.

Серед **загально-філософських методів** економічної теорії застосовуються такі головні теоретичні підходи і принципи дослідження:

– *діалектико-матеріалістичний*, що поєднує два принципи підходу до методу дослідження: *діалектичний* (економічні процеси розглядаються у постійному русі і безперервному розвитку по висхідній лінії, взаємозв'язку і

взаємозалежності, єдності і боротьби протилежностей, накопичення кількісних змін зумовлює зміни якісного стану економічної системи. В економічній теорії застосовується і протилежний діалектичному – *метод метафізики*, коли явища розглядаються відокремлено, у стані спокою і незмінності) і *матеріалістичний* (виходить з того, що матеріальним є суспільно-економічне життя, як і вся матерія, що існує об'єктивно, незалежно від свідомості людей. У співвідношенні матерії і свідомості матеріальне є первинним, а свідомість – вторинним).

Серед *загальнонаукових методів* пізнання соціально-економічних процесів чільне місце належить: *системному підходу, поєднанню якісного і кількісного аналізу, математичним і статистичним* прийомам і засобам дослідження, *індукції і дедукції* та ін.

Спеціальні методи. Одним з найважливіших спеціальних прийомів дослідження в економічній теорії є **метод наукової абстракції**. Він полягає у виділенні найсуттєвіших характеристик економічного процесу, що вивчається, і абстрагуванні від усього другорядного, випадкового. Саме слово „абстракція” (від *лат. abstractio – віддалення*) від несуттєвого дійсного. Результатами застосування методу наукової абстракції є формування понять, категорій, виявлення і формування економічних законів.

У процесі спеціального дослідження економічного життя використовуються також методи і прийоми формальної логіки.

Аналіз і синтез передбачає вивчення соціально-економічних явищ суспільства як по розкладених його частинах (*аналіз – грец. analisis – розчленування*), так і у їх поєднанні в єдине ціле (*синтез – грец. synthesis – складення*) економічної системи. Аналіз сприяє розкриттю істотного в кожному елементі, а синтез завершує розкриття суті об'єкта у цілому.

Метод поєднання історичного і логічного підходів. Таке поєднання є цілком виправданим, бо історичний процес економічного розвитку людського суспільства має свою логіку і без їх єдності неможливо з'ясувати сутність цього процесу, виявити якісно нові зрушення, зробити правильні висновки. *Історичний підхід* передбачає вивчення економічних явищ і процесів у їх історичній послідовності виникнення, повної зрілості та розвитку. *Логічне* – це історичне, очищене від випадковостей, відхилень, деталей, не властивих логічній послідовності цього історичного розвитку.

Вивчення історії допомагає зрозуміти внутрішню логіку предмету, а знання внутрішніх структур суспільства надає історії наукового характеру. Єдність історичного і логічного - методологічний принцип, який допомагає концентрувати увагу науки на посиленні аргументації, обґрунтованості висновків. Логіку дослідження необхідно постійно контролювати історичним зіставленням, а факти історії - розташовувати в логічній послідовності.

Економіко-математичні методи – це комплекс наукових напрямів у дослідженні економічних процесів методами математики, кібернетики та математичної статистики.

Графічний метод – різновид економіко-математичних методів, що базується на побудові креслень і рисунків (графіків, таблиць, діаграм, схем) наочної залежності між економічними параметрами для аналізу стану і тенденцій розвитку економіки.

Впровадження математики і статистики в економічну науку дозволяє *моделювати* економічні процеси.

Економічне моделювання – це спрощений опис, абстрактне узагальнення реальної картини економічного життя з припущенням „за інших рівних умов” (лат. – *ceteris paribus*). Воно дозволяє не тільки краще зрозуміти механізм функціонування сучасної економіки, але й передбачити її зміни, стан у майбутньому, прогнозуючи можливі варіанти подальшого розвитку.

Висновки з економічних моделей виражаються у формі *гіпотез* (гр. *hypothesis* – основа, припущення) – науково обґрунтованих припущень, що висувуються для нового пояснення економічних явищ і процесів (їх сутності, тенденцій розвитку, очікуваних наслідків тощо) та їх передбачення.

Соціально-економічний експеримент (лат. *experimentum* – проба, досвід) – вивчення, дослідження економічних явищ і процесів, економічної системи та її елементів через їх відтворення в штучно створених або природних (звичайних) умовах.

Завершальним елементом методу економічної теорії виступає *єдність наукової теорії і суспільної практики (економіки)*. Вони завжди знаходяться у взаємодії та впливають одна на одну. **Економіка** є об’єктом економічного вчення. Вона існує об’єктивно, тобто незалежно від волі та свідомості людей. **Економічна теорія** – це явище свідомості людей, яке відображає дію об’єктивних законів економічного життя. Справа в тому, що жодна наукова теорія, у тому числі й економічна не володіє абсолютною точністю. Теорія визначає тенденції.

Суспільна практика є основою і критерієм правильності (істинності) економічної теорії. Процес пізнання реальної економічної дійсності починається з практики і завершується практикою, яка підтверджує або спростовує відповідні наукові узагальнення реальної економічної дійсності.

4. Економічна система: її суть, типи, види та моделі.

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов’язаних та взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи законів.

Економічна система – це сукупність взаємопов’язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства.

Економічна система – це загальна організація суспільного виробництва, спрямована на задоволення потреб суспільства.

Це визначення є стислим, але воно відображає суть економічної системи, а саме те, що це певним чином організована економічна діяльність людей, спрямована на досягнення головної мети – забезпечення обміну речовин між людиною і природою. Потрібно зазначити, що на кожному історичному етапі розвитку суспільства організація економічної діяльності буде мати свою конкретну форму прояву.

Наприклад, подолання простору на різних етапах розвитку людства буде мати свою форму реалізації.

Національна економіка, або господарство країни – це сукупність домогосподарств, підприємств, відповідних державних інституцій і установ, інфраструктури та різних активів у межах певної державної території.

Основне завдання національної економіки – виробництво й розподіл споживчих та капітальних благ, потрібних для підтримання життєдіяльності суспільства.

Відомий американський економіст Пол Самуельсон визначає будь-яку економічну систему, незалежно від її соціально-економічної форми, як таку, що має відповідати на три запитання: Що? Як? Для кого? Економічна система має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на ці запитання, а й реальні економічні дії, бо кожна з існуючих систем не здатна запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених природних ресурсів і виробничих можливостей.

Економічна система являє собою сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії по вибору оптимального використання обмежених ресурсів з ціллю задоволення потреб суспільства.

Економічна система включає відносно самостійні підсистеми:

1) за відтворювальною ознакою – безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання;

2) за структурою виробничих відносин – соціально-економічних відносин, організаційно-економічних відносин, техніко-економічних відносин, конкретних відносин господарювання.

Основними структурними елементами економічної системи є: **продуктивні сили (ПС), виробничі відносини (ВВ) і господарський механізм (ГМ).**

Продуктивні сили (ПС) – фактори, які забезпечують перетворення речовин природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні і духовні блага і визначають зростання продуктивної суспільної праці, відображують взаємодію людей із природою, спосіб поєднання людини з технічними засобами праці

Виробничі відносини (ВВ) – суспільна форма розвитку продуктивних сил у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних та духовних благ. Відносини між людьми, що виникають у процесі суспільного виробництва.

Ознаками (критеріями) класифікації економічних систем марксизм вважає тільки власність на засоби виробництва і, у зв'язку з цим виділяє 5 систем: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. в Економікс за двома ознаками (власністю на ресурси і способом координації і управління економічною діяльністю) виділяють чистий капіталізм, командну економіку, традиційну економіку, і змішані системи.

2. Еволюція економічних систем як форм господарювання.

Цивілізаційний підхід розглядає економічний розвиток як зміну цивілізацій; окрім економічних факторів бере до уваги й неекономічні: соціокультурні, соціально-політичні, пост економічні, природно-кліматичні, географічні тощо

Поняття “цивілізація” (від *лат. civilis – громадянський, суспільний*) введено всього 2 століття назад французькими філософами-просвітителями для характеристики суспільства, у якому панують культура, розум і воля; коли домінуючу роль у суспільному виробництві почали відігравати не природні, а створені людьми засоби виробництва.

Л. Морган і Ф. Енгельс це поняття використовували для характеристики стадій розвитку людського суспільства. У постсоціалістичних країнах його використовують для **визначення ефективно організованого ладу, системи соціально-економічних відносин в індустріально розвинутих країнах світу.**

Рис. 1.3 – Класифікація загально цивілізаційного процесу

Вертикальний аспект характеризує загальну логіку суспільно-історичного прогресу людства у всесвітньому масштабі шляхом глобальних технологічних революцій (неолітична, перша промислова, друга промислова – електротехнічна, науково-технічна, інформаційна тощо).

Згідно цієї теорії виділяють 7 цивілізацій: *неолітичну* – 30-35 століть; *східно-рабовласницьку* (бронзовий вік) – 20-23 віки; *античну* (залізний вік) – 12-13 століть; *ранньфеодальну* – 7 віків; *передіндустріальну або аграрну* – 4-5 століття; *індустріальну* – 2-3 століття і *постіндустріальну* – 1,3 століття. Особливий інтерес для політичної економії мають 3 останні.

2. Формацийна теорія розвитку людського суспільства науково обґрунтована К. Марксом. За його вченням *суспільно-економічна формація (СЕФ)* – це суспільство з певним економічним базисом або способом виробництва, продуктивними силами, виробничими відносинами і відповідною суспільною надбудовою. При цьому розвиток людського суспільства розглядається як закономірний процес зміни п'яти СЕФ.

Формацийний підхід розрізняє економічні системи згідно зі способом поєднання виробників із способами виробництва, який визначається панівною формою власності на засоби виробництва.

Соціально-економічні формації:

- 1) первіснообщинна;
- 2) рабовласницька;
- 3) феодальна;
- 4) капіталістична;
- 5) комуністична

3. Функціональний підхід. приділяє увагу:

- 1) власності на засоби виробництва;
- 2) механізму координації (регулювання, управління) економічної діяльності

Економічні системи відповідно до засад прийняття економічних рішень:

- 1) традиційна;
- 2) ринкова;
- 3) командна;
- 4) змішана.

4. Стадійний підхід класифікує економічні системи залежно від рівня продуктивних сил і технологічного розвитку суспільства.

Стадії економічного зростання (Уолт Уйтмен Ростоу, 1960 «Стадії економічного зростання»):

- 1) традиційне суспільство;
- 2) перехідне суспільство;
- 3) суспільство, що зазнає зрушень;
- 4) «зріле», індустріальне суспільство;
- 5) суспільство масового споживання.

Важливо!!!! Економічні системи, що реально існують чи існували, не повною мірою відповідають теоретичним моделям; їх віднесення до того чи іншого типу здійснюється згідно з домінуючими рисами

Еволюція економічних систем як форм господарювання.

Сучасна політична економія виділяє три чисті моделі економічних систем: традиційну, ринкову і командну (КАС). Четвертою найбільш розповсюдженою є змішані (гібридні).

1. Натуральна економіка притаманна первіснообщинній системі, господарствам рабовласників і феодалів

Кожна виробнича одиниця (господарство) є замкненою системою організаційно-економічних відносин, відокремленою від інших, існує за рахунок власних виробничих ресурсів з метою самозабезпечення всім необхідним для життя

2. Командна (командно-адміністративна, соціалістична, планова) економіка була втілена в життя в колишньому СРСР і країнах соціалістичної співдружності

- 1) одержавлення засобів виробництва, робочої сили і результатів виробництва;
- 2) централізоване регулювання економіки;
- 3) розвинений державний патерналізм (гарантована зайнятість, безоплатність багатьох послуг освіти, медицини, культури тощо);
- 4) недостатня (для побудови постіндустріального суспільства) здатність до генерування і впровадження інновацій

3. Ринкова економіка у вигляді, наближеному до «чистого» ринку, існувала в розвинених країнах Заходу XIX ст.

1. Приватна власність на засоби виробництва, працю та вироблену продукцію;
2. Децентралізованість процесів прийняття економічних рішень (свобода споживчого вибору і підприємництва на основі вільної конкуренції);
3. Наявність «провалів ринку»;
4. Низький рівень соціального захисту;
5. Висока здатність до генерування і впровадження інновацій (забезпечує швидкий економічний розвиток)

Змішана економіка за сучасних умов спостерігається у розвинених країнах

1. Ринкова основа економічної системи (з притаманними ринковій економіці рисами);

2. Активне державне регулювання економіки з метою:

- підтримки конкурентного ладу;
- забезпечення сталого розвитку країни;
- нівелювання «провалів ринку»;
- соціального вирівнювання;
- соціального захисту.

«Провали» ринку – ситуації, за яких ринковий механізм не може забезпечити ефективного використання ресурсів.

1. Відносини власності . Економічний та юридичний зміст власності.

Основу економічної системи, її ядро становлять відносини власності. Спочатку відносини власності виступали у формі певних історичних звичаїв і традицій. потім з виникненням держави власність одержала юридичне оформлення. Так виникла юридична (правова) категорія власності. Вона виражає юридичне закріплення за різними суб'єктами майнових прав володіння, користування і розпорядження і вивчається не політекономією, а юриспруденцією. На Заході широке розповсюдження одержала маржиналістська теорія прав власності як “правил гри” в господарській системі (амер. Р. Коуза і А. Алчіана). Суть її полягає в тому, що не ресурси (засоби виробництва або робоча сила) самі по собі є власністю, а пучок (11 елементів) або частка прав по використанню обмежених (рідкісних) ресурсів. Тому відносини власності – це система виключень із доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів. прав власності набуває той, хто цінує їх вище, хто здібний здобути з них більшу користь.

Але право власності визначається об'єктивно існуючим економічним змістом власності як економічної категорії. Саме економічні відносини власності детермінують їхню юридичну форму. Взаємозв'язок тут такий: економічні відносини – базисні, юридичні – надбудовні. Інакше кажучи, власність це економіко-юридична категорія.

Власність – сукупність відносин, що визначають спосіб привласнення речей та надають можливість отримання вигоди від їх користування

Власність в економічному значенні – це економічні відносини між людьми по привласненню і господарському використанню матеріальних і духовних благ.

Рис.1.4 Характерні властивості власності

Система економічних відносин власності виявляється у всіх фазах кругообігу (виробництва, розподілу, обміну і споживання) і включає такі елементи: а) привласнення факторів і результатів виробництва; б) господарське використання майна; в) економічні форми реалізації власності.

Безперечно, що власність визначає і надбудову, починаючи з економічної політики і закінчуючи такими її елементами, як шлюб і сім'я. Приведемо тільки один приклад. У 70-х роках в одній із газет Великобританії (графство Шропшир) була опублікована така об'ява: "Чоловік – володар трактора, бажає познайомитись з жінкою, що володіє комбайном, з метою шлюбу. Прохання надсилати фотографію комбайна".

Саме привласнення політекономія розглядає у нерозривній єдності двох його сторін: **матеріально-речового змісту** привласнення об'єкту власності (предмети природи або продукти людської праці, призначені для виробництва – засоби виробництва, робоча сила, фінанси і особистого споживання – життєві блага) і **суспільно-економічної форми** привласнення – відчуження об'єктів певним суб'єктом.

Особлива сфера економічних відносин власності виникає у процесі господарського використання майна не самим власником, а іншим суб'єктом – підприємцем на правах володіння і користування чужою власністю на певних умовах. Найбільш розповсюдженими такими відносинами є оренда, концесія, лізинг, прокат, кредит та ін.

Власність економічно реалізується, коли приносить дохід її суб'єкту у вигляді прибутку, різних платежів, податків, дивідендів та ін.

Кожному типу цивілізації притаманний специфічний їй домінуючий об'єкт власності.

Для *доцивілізаційної епохи* таким об'єктом було природне середовище – земля, рослинний і тваринний світ, які у своїй цілісності органічно зливались з суб'єктом їх привласнення – первісною людиною.

У *традиційній аграрній цивілізації* домінуючим об'єктом власності:

- В *рабовласництві* був сам виробник – раб, як розмовляюче “знаряддя праці” (Арістотель), живий товар, якого власник міг продати і навіть безкарно вбити. Існувала відкрита експлуатація. Весь продукт праці рабів привласнював їх господар, залишаючи повністю безправній людині самий мінімум для підтримання життя.

- У *феодалному* суспільстві була повна власність на домінуючий об'єкт (землю) і неповна на працівника (кріпосного селянина), якого поміщик не міг убити, але міг продати і купити. Кріпосний селянин володів класом землі і дрібними знаряддями праці. Експлуатація тут теж базувалась на позаекономічному примусі до праці.

В *індустріальній цивілізації*, початок якої поклав капіталізм, вперше в історії домінуючим об'єктом власності стали створені людиною засоби виробництва, які прийняли специфічну соціально-економічну форму “капіталу” і концентрувались у індивідуальній приватній власності капіталістів. Безпосередні ж виробники (робітничий клас) позбавлені засобів виробництва, а отже, і засобів існування. Робітника капіталіст не може ні купити, ні продати, ні примусити працювати на себе. За К. Марксом він є юридично вільним власником своєї робочої сили. Але, щоб утримувати себе і свою сім'ю, він вимушений найматись (продавати свою робочу силу) володарю засобів виробництва (капіталу) і зазнавати експлуатацію, яка основана на економічному примусі до праці. В “Економікс” по іншому трактується це питання. Справа в тому, що застосування капіталу підвищує продуктивну силу працівника. Як вважають амер. Дж. Кларк, П. Самуельсон та ін., капітал має “власну продуктивність”. Тому, як власник речового капіталу, роботодавець привласнює свій дохід у вигляді прибутку, а найманий робітник, як власник людського капіталу, свій – у вигляді заробітної плати. Звідси партнерська гармонія класових інтересів капіталістів і робітників, а отже відсутність всякої експлуатації. І все ж робітники, використовуючи “чужі”, а не свої засоби виробництва знаходяться в залежному (підлеглому) від підприємців-хазяїнів становищі у привласненні умов і результатів виробництва. Не проявляють таке ж як роботодавці добросовісне, творче відношення до праці, не в такій мірі зацікавлені в ефективному веденні виробництва. У так званому соціалізмі КАС теж була експлуатація, але в інших формах: “державної” – мізерної заробітної плати (не більше 20% своєї праці проти 70% в розвинутих країнах), “казарменій” – закріпачення селян в одержавлених колгоспах, “табірної”, де щорічно на будовах комунізму експлуатувались 10-15 мол. “ворогів народу”.

У *постіндустріальній цивілізації*, під впливом НТР домінуючим об'єктом власності стають наука та інформація. У зв'язку з цим змінюється традиційне марксистське політекономічне положення про вирішальну роль власності на засоби виробництва. Тепер такою стає інтелектуальна власність.

Щодо суб'єктів власності, то ще зовсім недавно у нас єдиним власником вважалась держава, яка ототожнювалась з усім суспільством. Ідеологічно формувалось негативне ставлення основної маси населення до самого поняття “власник”, “хазяїн”. По суті зник персоніфікований власник. Звичайно, що, не будучи суб'єктом власності, трудящі перетворювались у поденщиків. Засоби виробництва для них стали фактично чужими. Таж сама причина зумовила безправний економічний стан колективів підприємств. Тому перехід до ринкової економіки, нових форм господарювання неможливий без справжнього господаря, а, як відомо, такого без власності просто не існує. Адже ще А. Сміт вважав, якщо людина не має власності, то вона намагається якомога більше їсти і менше працювати. Де немає власності, там немає і справедливості.

Сучасна система суб'єктів власності включає в себе: окремих громадян, сім'ї, об'єднання людей, трудові колективи підприємств, галузей, регіонів, класи, соціальні групи, громадські організації, державу, народ, місцеві сторони влади, міжнародні асоціації та інші. Всі вони поділяються на два види: фізичні особи (окремі люди) і юридичні особи (підприємства, фірми).

Власність завжди існує у певних історично зумовлених типах, видах і формах. Складність і багатоманітність прояву відносин власності в економічній літературі класифікується по різному. Марксизм ділить власність на два типи: приватну і суспільну. Зарубіжні вчені виділяють одноосібну (приватну), колективну (партнерство) і державну або більш укрупнено приватну і державну. В останньому критерій поділу такий: все недержавне є приватним. В основі всіх указаних типів лежить приватна власність.

В історії найбільш відомі два основних типи власності – приватна і суспільна.

Приватна власність характеризується тим, що окремі особи ставляться до засобів виробництва, а отже, і виробленого продукту як до своїх власних. повне право приватної власності за маржиналізмом мають особи, які володіють цілим “пучком прав” (11 прав). Приватна власність має два види: **трудова і нетрудова**. Трудовою приватною власністю володіють одноосібні селяни, ремісники, фермери та інші дрібнотоварні виробники, котрі живуть своєю працею. тут в одній особі поєднані власник-хазяїн і працівник, що спонукає добросовісно, творчо і з повною віддачею працювати для свого власного блага.

Нетрудова приватна власність характеризується тим, що суспільство поділено на власників засобів виробництва і тих, хто їх позбавлений. Власники засобів виробництва створюють господарства із застосуванням чужої праці для одержання натуральних чи грошових доходів. За марксистською теорією цей вид приватної власності є основою експлуатації людини людиною і виявляється у таких конкретних формах – рабовласницької, феодальної і капіталістичної. остання у свою чергу може бути індивідуальною, кооперативною, акціонерною, монополістичною, державно-монополістичною.

Суспільній власності притаманне спільне привласнення засобів виробництва і виробленого продукту. Її можна представити у двох основних видах: як власність народу в цілому і як власність окремих колективів. Реально ж у господарській практиці вона виступає в формах державної і групової. Державна може бути загальнодержавною і муніципальною, а групова – загально-неподільною (сімейна в частині спільно нажитого майна, колективна, громадських організацій) і спільно-пайовою (кооператив, акціонерне товариство, господарське товариство,

господарське об'єднання, спільне підприємство, сімейна на основі шлюбного контракту).

Донедавна в економічній літературі приватна і суспільна власність абсолютизувалися і розглядалися як антиподи, тобто такі, що заперечують одна одну і не можуть разом співіснувати.

Скажімо в КАС “соціалізму” державна власність оголошувалась провідною і загально народною, можливості якої вважались наближеними, а переваги незаперечними порівняно з іншими формами власності.

Досвід країн з розвинутою ринковою економікою доводить, що в цивілізованому суспільстві поруч існують різні типи, види і форми власності, доповнюючи одна одну і урізноманітнюючи та збагачуючи економічне життя. В кожному суспільстві є галузі, які можуть успішно розвиватись переважно на основі приватної власності: це в основному сфера обслуговування населення. Сучасна індивідуалізація виробництва також більшою мірою зорієнтована на приватну власність. Водночас технологічний процес окремих галузей вимагає їх усунення в рамках держави або окремого колективу (залізниця, транспорт, зв'язок та ін).

Свого часу в нашій країні протиставлення приватної і суспільної власності дуже негативно позначилося на господарській практиці. пряме насильне усунення приватних форм господарювання стало відчутним фактором гальмування економічного розвитку.

Таким чином, приватну і суспільну власність не варто протиставляти, не слід також вважати, що одна з них більш прогресивна, а інша регресивна.

Прогресивний економічний розвиток завжди передбачає взаємодію цих двох типів власності. У реальній дійсності відносини різних типів, видів і форм власності переплітаються, утворюючи перехідні і змішані форми. І кожна з них повинна знайти свою “нішу” в економічній системі найбільш ефективного її використання. Причому за Конституцією України “Усі суб'єкти права власності рівні перед законом”.

Внаслідок нерівномірності економічного розвитку, науково-технічного прогресу, технологічної багатогранності, відмінностей в рівні усупільнення виробництва, поділу праці, спеціалізації і кооперування, реалізації економічних інтересів різних суб'єктів власності об'єктивною закономірністю є не одноманітність, а поліморфізм і ускладнення відносин власності.